

ISTARSKI KAŠTELI

Utvrđeni gradovi uz zapadnu obalu Istre

PRIPREMILI:

Krešimir Regan i Branko Nadilo

Toliko bogatstvo fortifikacijske i sakralne baštine graditeljske teško da ima premca i u europskim razmjerima, a Istri po broju dvoraca u Hrvatskoj, samo može konkurirati Hrvatsko zagorje

U nastavku s kojim završavamo prikaz obrambenog graditeljstva naše ga najvećeg poluotoka, predstavljamo preostale kaštele uz zapadnu obalu na potezu od Pule do Sipara nedaleko od Savudrijske uvale i hrvatsko-slovenske granice. Inače su na tome uskome primorskom području većinom bili utvrđeni gradovi od kojih neki, poput Bala ili Poreča, podrijetlo vuku još iz prapovijesnih antičkih vremena.

Dio lanca utvrda

Uz zapadnu obalu, krećući se od juga prema sjeveru, prvi utvrđeni gradić i kaštel među njima su **Bale** (tal. **Valle**), manje općinsko središte nastalo na prapovijesnoj gradini i rimskoj utvrđi izgrađenoj za zaštitu staroga trgovačkog puta između Pule i Poreča te unutrašnjosti Istre. Bale su općina s površinom od 81,9 km² i s 1129 stanovnika (popis iz 2011.) koji uglavnom žive u općinskom središtu jer ih je u ostalim naseljima (Golaš i Krmed) približno po stotinjak. Žitelji se pretežno bave poljoprivredom i stočarstvom i prije su uglavnom živjeli na stancijama, a sada se počinju baviti turizmom. Bale su mjesto gdje je ponajbolje očuvan poseban istroromanski odnosno istriotski dijalekt iznikao iz latinskog jezika. Inače tim dijalektom danas govori najviše dvije tisuće stanovnika južne Istre, osim u Balama još u Rovinju, Fažani, Vodnjanu, Galizani i Šišanu.

Talijanski naziv Valle doslovno znači "dolina" što je pomalo zbunjivalo povjesničare koji su tragali za korijenom

naziva jer se gradić nalazi na manjoj uzvisini (142 m). No rješenje je vrlo jednostavno jer se veže uz latinski naziv utvrde Castrum Vallis koji potvrđuje da je taj strateški lokalitet bio okružen opkopima (vallum = opkop, šanac). Hrvatski je oblik Bale najvjerojatnije nastao tako što su negdašnji mještani okolnih sela u svom izgovoru suglasnik "v" mijenjali u "b", što je pojava uočena i u drugim slavenskim jezičnim područjima.

Tlocrt Bala i povijesne jezgre

Bale se kao Valle prvi put spominju 965. kao utvrđeni gradić na brežuljku, a udolina je okružena brojnim manjim i utvrđenim brdima. U to doba njime vjerojatno gospodare crkvene vlasti iz Poreča. Zatim je utvrđeno naselje do 1332. bilo u posjedu akvilejskog patrijarha, a potom pod mletačkom vlašću koja ga

je najprije dala na upravu obitelji Nadal (1400.-1470.), potom Soardo, a od 1618. u vlasništvu je obitelji Bembo nakon što se Alvise Bembo oženio Veronicom Soardo. Kao izbjeglice pred Osmanlijama hrvatsko se stanovništvo počelo kontinuirano naseljavati od 16. st, uglavnom uz prometnice što vode prema Bujama i Rovinju.

Bale su jedan u nizu utvrđenih istarskih gradića koji su sačuvali izrazit kružni tlocrtni oblik histarske gradine koji je uvjetovan kupolastom konfiguracijom terena

Bale su jedan u nizu utvrđenih istarskih gradića koji su sačuvali izrazit kružni tlocrtni oblik, uvjetovan kupolastom konfiguracijom terena. Taj je oblik gradić dobio još u prapovijesti kada su Histri izgradili svoju gradinu koju je domaće histarsko stanovništvo nakon pada pod rimsku vlast u većem broju napustilo i naselilo okolne doline. Takvo se stanje održalo do prodora brojnih germanskih plemena i Huna u 4. i 5. st. kada se stanovništvo vraća na mjesta prapovijesnih gradina te podiže bedemima i kulama zaštićen gradić s uskim i visokim kućama razmještenim u dva koncentrična kruga odnosno ulice. Utvrđeni je gradić bio uključen u niz utvrda koji je spajao Rakalj, Stari Gočan i Dvigrad te utvrđena brda s današnjim nazivom Parentin, Klenovac i Straža. Nakon što su 1332. Bale pripale Veneciji u cijelosti su obnovljene gradske zidine i pojačane dvostrukim bedemima sa sedam zubatih kula.

Koncentrične su ulice dijelile gradić na dva dijela i odražavale odnos između središnjega platoa gradine i vanjskoga

Pogled na povijesnu jezgru Bala

prstena. Tri su uličice u gornjem dijelu imale zajedničko žarište na najvišoj točki brežuljka, koji se već srednjovjekovnim pisanim svjedočanstvima naziva Monperin (nepoznata podrijetla iako "mon" znači brdo, a "perin" je deminutiv od "pera" odnosno kruška), a odande se granaju prema sjeveru, jugu i zapadu u gornjoj kružnoj ulici. Istočno od žarišta je glavni trg sa župnom crkvom koja je svojim prvotnim začeljem dopirala do istočnoga donjeg dijela kaštela sa zidinama. Kao što je to bio slučaj kod ostalih istarskih srednjovjekovnih gradova, u 18. st. bedemi su Bala zbog gubitka obrambene uloge postali nepotrebn i pa su većim dijelom srušeni i zamijenjeni nizovima novih baroknih kuća ili uklopljeni među postojeće podignute u renesansi. Jedan od najvažnijih i najvećih građevinskih kompleksa jest kaštel Soardo-Bembo, zapravo utvrđena palača koja se u srednjem vijeku u doba obitelji Nadal sastojala od dviju snažnih kula međusobno povezanih obrambenim

zidom, a u 15. st. obitelj Soardo između njih dogradila jednokrnlnu višekratnu gotičko-renesansnu palaču s kvadriforama na pročelju. U baroknom je duhu palaču dovršila obitelj Bembo, a danas je ustupljena na korištenje Zajednici Talijana u Balama [1].

Slojevita župna crkva

Od ostalih građevina vrijedi posebno istaknuti župnu crkvu Pohođenja Blažene Djevice Marije Sv. Elizabeti, koja se ponegdje naziva i Sv. Julijan prema općinskom zaštitniku Bl. Julijanu, koja je izgrađena tek 1882. To je velika i prostrana trobrodna kamena građevina postavljena okomito na rub baljanske gradske jezgre, a velika poligonalna apsida počiva na visokoj kripi. Pri gradnji crkve potpuno je srušena starija, ali su ostali opisi i nacrti što ih je 1841. izradio pazinski mjernik Antal András Deák. Nacrte je pronašao 1915. i objavio u ovim napisima često spominjani po-

vjesničar, arheolog i konzervator Anton Gnirs (1873.- 1933.) koji je zaključio da je stara baljanska crkva bila starokršćanska trobrodna građevina. Usporedio je tlocrt s tlocrtima starokršćanskih crkava koje su u to doba bile iskopane u Akvileji, pa je bivša baljanska crkva u literaturi dugo spominjana kao predromanička (Ljubo Karaman), a češće i kao starokršćanska (Branko Marušić, Giuseppe Bovini, Giuseppe Cuscito i Ante Šonje) [2].

Nedavno se doznalo da je župna crkva u Balama, izgrađena 1882., treća na istom prostoru jer je zamijenila stariju iz 1588. koja je građena na ostacima najstarije iz 9. st.

Svojedobno je Ivan Matejčić [3] dao novo tumačenje opisa i crteža te povijesne crkve i zaključio da trobrodna crkva, srušena 1879., nije bila prvi sloj crkvenih građevina. U obliku sačuvanom u opisima i crtežima nastala je 1588., proširenjem starije crkve od koje su sačuvani južni zid i dvije apside. Na temelju tih podataka rekonstruiran je njezin negdašnji izgled i karakteristike. Bila je to jednobrodna i uska crkva (približnih dimenzija 7,8 x 4,9 m) s tri izbočene polukružne apside koje prema crtežima izvana nisu bile poligonalne pa ne potječu iz bizantskog razdoblja.

Kaštel Soardo-Bembo u Balama

Župna crkva Pohođenja Blažene Djevice Marije Sv. Elizabeti

Građena je u ranome srednjem vijeku, najvjerojatnije 8. ili 9. st., a starost potvrđuju i fragmenti kamene i liturgijske opreme što ih je župnik Paolo Deperis, graditelj nove crkve, uspio sačuvati. Od tih ostataka, od kojih većina stilski pripada 9. st., i dijelova starih oltara sastavio je svojevrsnu zbirku s nečim što bi danas mogli nazvati instalacijama koje su i danas sačuvane u crkvenoj kripti.

Od ostalih brojnih baljanskih crkava valja svakako spomenuti Sv. Iliju, nazivaju je i Bezgrešnog Začeca ili della Concetta, a nalazi se izvan zidina, pokraj posljednjih kuća na zapadnom dijelu Bala. To je jednobrodna predromanička crkva s upisanom apsidom koja je obnovljena u 14. st., a osobitost joj je velik i masivni zvonik na pročelju. Istočno od Bala na vrhu brda Sv. Mihovil nalazi se istoimena crkva iz 19. st., a pretpostavlja se da je na tom mjestu bila mnogo starija crkva i samostan kamaldoljana (kamaldoleza, kamaldolaca – po mjestu Camaldoliju u Italiji), strogoga benediktinskog reda koji je, kako se vjeruje, utemeljio sv. Ramuald. Štoviše u njemu je poslije kao franjevac živio i bl. Julijan, zaštitnik Bala. Valja još svakako spomenuti dvije rekonstruirane predromaničke crkve Sv. Mariju Veliku i Sv. Mariju Malu zapadno od Bala, ali i djelomično restaurirane ostatke crkve Sv. Pavla u istoimenoj uvali. Treba dodati i freske u crkvi Sv. Duha iz 15. st. koja se nalazi u staroj gradskoj jezgri.

Zanimljivo da su Bale znamenite i po svojoj novoj sportskoj dvorani koju je projektirao studio *3 LHD* iz Zagreba i koja je na svjetskom festivalu arhitekture 2008. u Barceloni proglašena najuspjelijom u kategoriji sportskih građevina. Zanimljiv je i projekt turističke revitalizacije Bala udruge *Mon Perin* koji je ipak kako se čini u malom zastoju. Projektom se predviđaju posebne zone za tradicionalnu poljoprivredu, cijeli grad kao hotel, zabavni park dinosaura, a Bale se namjeravaju proglasiti gradom leptira jer u njemu i oko njega živi više od 400 vrsta leptira. Nešto je manje poznato da je u Balama u tri navrata boravio i "slavni" Giovanni Giacomo Casanova (1725.-1798.), što je u venecijanskim arhivima otkrio jedan baljanski student. I prije se znalo da je slavni pustolov i ljubavnik dolazio u Vrsar, to je uostalom i sam potvrdio u svojim memoarima, ali su strastveni boravci kod nepoznate dame iz obitelji Soardo ipak dugo bili nepoznati. Bilo kako bilo, na pročelju kuće Kaštel 57 sada stoji podatak da je tu živio i ljubovao Casanova.

Ostaci stare utvrde

Između Bala i Rovinja i južno od ceste koja taj primorski grad spaja s Rovinjskim Selom uzdiže se brežuljak s ostacima snažne kule zvane **Turnina** (tal. **Torre di Borrasso**) koja se u dokumentima prvi put spominje 789. kada je bila i

razorena. Sada pripada širem području grada Rovinja, od kojega je udaljena 4 km, ali je u prošlosti bila dio obrambenog sustava koji je od barbarskih napada branio i obranio rimsko stanovništvo zapadne Istre. Pretpostavlja se da je izgrađena na mjestu prapovijesne gradine i potom kasnoantičke utvrde. U posjedu je porečkog biskupa bila do 1211., a potom do 1332. pod upravom pulske obitelji Castropola. Od 1332. u posjedu je Mletačke Republike koja ju je povjerala svetolovrečkom kapetanu, zapovjedniku mletačkog pazenatika. Ta je obrambena građevina 1595. zajedno s feudom Funtana kod Poreča prešla u posjed obitelji Borisi. O nastanku njezina latinskog odnosno talijanskog imena ima mnogo pretpostavki, pa se navodno u antici nazivala Arupinum, ali i da je ime dobila po rimskoj obitelji Burro i da joj odatle naziv Burrasia Turris. Drugi pak tvrde da je talijanski naziv Borrasso nastao od latinskog "vorago" (ponor ili provalija) pa od toga potječe i drugi naziv za utvrdu Turris Voraginis. Ipak naziv vjerojatno potječe od dukljanskih velikaša Borisi iz Bara koji su se pred Turcima naselili u Istri i koji su je pokušali obnoviti.

Ostaci utvrde Turnina potkraj 19. st.

Turnina je najveća utvrda na rovinjskom području i potpuno je napuštena 17. st., ali ju je nedavno Hrvatski restauratorski zavod uvrstio u program zaštite i obnove

U 17. st. utvrda je u potpuno napuštena i prepuštena zubu vremena. Početkom 19. st. prodana je obitelji Gianelli koja

Nova sportska dvorana u Balama

Sadašnja unutrašnjost utvrde Turnina

je u pokušaju obnove pronašla mnogo rimskih i bizantskih novčića, ostataka oružja te metalnih i kamenih artefakata. Od posljednjih poznatih vlasnika spominju se obitelji Rismondo te Vianelli od kojih je 1945. i nacionalizirana. Tijekom II. svjetskog rata Turina je teško oštećena iako je povremeno služila kao promatračnica.

Iako je danas u potpuno ruševnom stanju i zarasla u gustu šumu, još je početkom 20. st. bila je očuvana gotovo do krovništva i zahvaljujući tome znamo da je bila pravokutnog tlocrta, duga 18 m i široka 16 m te visoka više od 26,5 m, a širina je kamenih zidova bila između 1,4 do 1,6 m. Imala je četiri visoke etaže sa završnom terasom do kojih se stizalo kamenim stubama, a prostorije su bile odvojene kamenim lukovima koji su mjestimice očuvani. U prizemlju je bio vestibul, a podrumске su prostorije natkrivene bačvastim svodovima zbog kojih pojedini autori gradnju te utvrde svrstavaju u kasnoantičko doba. Prema predaji utvrda je bila podzemnim hodnicima povezana s obližnjom 3 km udaljenom crkvom Sv. Tome. Ipak za tu najznačajniju i najveću utvrdu na rovinjskom području postoji tračak nade jer ju je Hrvatski restauratorski zavod uvrstio u program zaštite i obnove [4].

Tajanstvena i nestala Cissa

Rovinj (tal. **Rovigno**), jedan od devet istarskih gradova te veliko gospodarsko i turističko središte s 14.367 stanovnika na površini od 79 km², zaista ne treba posebno predstavljati. Prvi se put kao *Castrum Rubini* spominje u djelu *Cosmographia* ravnog Anonimusa iz 7. st. pa se zaključuje da je nastao između 3. i 5. st. O značenju imena ima mnogo teorija, u početku se sreću i nazivi Ruginio, Ruginio i Reigno, a navodno dolazi od Mons Rubens ili na talijanskom Monterosso (Crveni brijeg). No to vjerojatno nije točno jer je rovinjski povjesničar Bernardo Benussi (846.-1929.) dokazivao da se brdo na kojem se uzdiže zvonik nikada nije tako zvalo već Mons Albano (Bijeli brijeg, prema vapnencu), a upravo se tako, u obliku Montealbano, i danas zove jedna od ulica što vodi do vrha. Arheološki nalazi međutim svjedoče da su Rovinj i njegova okolica bili naseljeni u prapovijesti, a za starih je Histra bila razvijena živa trgovina s Grecima i Etruščanima. Neki slučajni nalazi svjedoče o postojanju života već na prijelazu iz II. i I. tisućljeće prije Krista i na području gradske jezgre – negdašnjega otoka koji je od 1763. poluotok. Navodno je nakon mirne vladavine Rimskoga

Carstva staro romansko stanovništvo Rovinja pred navalama Vizigota, Ostrogota, Huna i Bizantinaca naselilo okolne otoke Mons Albanus, Sv. Katarinu i Sv. Andriju te Cissu za koju se otimaju Brijuni, Barbariga i Pag.

Tlocrt povijesne jezgre Rovinja

Naime Cissu prvi put spominju Plinije Stariji i rimski spis *Notitia dignitatum* (u kojem su nabrojani pokrajinski uredi), a navodno je potonula za velikih potresa u 8. st. Otok je prema predaji i spisima iz doba prosvjetiteljstva bio sjedište povijesne biskupije u ranome srednjem vijeku uz zapadnu obalu Istre, navodno na prostoru između Brijuna i Rovinja. Cisanski je biskup Vindemije s ostalim istarskim biskupima bio potpisnik akata sinoda u Gradu 579., u doba shizme "triju poglavlja" ili istarskog raskola vezanog uz tumačenje božanske i ljudske Kristove prirode. Navodno se Cissa nalazila na uskom poluotoku koji se zbog snažnih tektonskih poremećaja u razdoblju od 6. do 8. st. pretvorio u otočje koje sada tvore hrid Sameri i otoci Sv. Andrija, Maškin, Šturag i Sv. Ivan na Pučini. Prema lokalnoj tradiciji i nekim zapisima Cissa se nalazila približno 500 m južnije od rovinjskog svjetionika, na pličini zvanjoj Rubino, a njezini su preživjeli stanovnici osnovali stari Rovinj. No to ne djeluje previše uvjerljivo jer je početak sadašnjeg Rovinja u 3. i 4. st. Prvo je službeno istraživanje na području pretpostavljene Cisse provedeno tek 1890. kada je ronilac austrijske mornarice pregledao morsko dno uz svjetionik pokraj Sv. Ivana na Pučini, a navodno se u izvještaju, koji je netragom nestao, spominju ostaci zidova. Priča se da ribari i danas na tom mjestu u mrežama pronalaze ostatke amfora i opeka.

Pogled iz zraka na Rovinj i dio njegovih otoka

Navodno je Cissa bila na poluotoku južno od rovinjskog svjetionika koji je potonuo od 6. do 8. st., a njezini su preživjeli stanovnici osnovali sadašnji Rovinj

Pretpostavlja se da su začeci današnjeg Rovinja bila tri naselja – na poluotoku Sv. Fuma, na otoku gdje je stara gradska jezgra i u uvali Veštar odakle je ravenski nadbiskup Maksimijan koji je dao izgraditi raskošnu baziliku Sv. Marije Formoze u Puli. Castrum Rubini na mjestu današnje crkve Sv. Eufemije s vremenom postaje Ruigno, Ruginio i Ruvigno, a u 9. st. preživljava razorne napade Hrvata, Neretljana i Saracena. Štoviše, 964. Hrvati su ga zauzeli i razorili. Nakon Bizanta pod vlašću je Langobarda, potom Franaka, a u 10. i 11. st. drže ga moćne njemačke feudalne obitelji sve do 1209. kada je priznao vlast akvilejskog patrijarha. Nakon rata koji su Mlečani vodili protiv Kopra i protiv Goričkih grofova, Rovinj se 1283. stavio pod vlast Venecije, kojoj je pripadao sve do njezine propasti. Poslije je slijedio političku sudbinu Istre, a posebno je stradao nakon 1945. kada se većina njegovih stanovnika odselila u Italiju. Rovinj se oporavio nakon 1960. i počet-

ka turističkog razvoja te nosi epitet jednog od najslikovitijih i najromantičnijih naših primorskih gradića.

Najstariji dio grada nalazi se na negdašnjem otoku. Već u 6. st. naselje je zaštićeno dvostrukim obrambenim bedemima i kulama koje su Mlečani od 1470. do 1479. obnovili i ojačali. U gradskim bedemima, koji su najbolje očuvani na sjevernoj i južnoj strani grada, ostalo je samo pet od negdašnjih sedam gradskih vrata, a u izvornom su obliku sačuvana samo troja vrata. Najbolje su očuvana vrata Sv. Benedikta, Sottomuro ili Portizza, Sv. Križa pokraj kojih je u 14. st. izgrađena istoimena crkva, Dietrocastello te luk Balbi izgrađen 1679. na mjestu starijih vrata. Rovinjske su utvrde bile najjače prema kanalu koji je grad odvajao od kopna. Tu je snažni bedem bio dodatno utvrđen s tri kule, a na srednjoj su kuli su do 1843. bila velika monumentalna vrata, zvana Vrata od mosta jer je kanal bio premošten. Početkom 18. st. i prestankom izravne vojne opasnosti Rovinj se počinje širiti izvan gradskih zidina, na susjedni brežuljak na kopnu, dok se na mjestu negdašnjih bedema grade nove kuće u nizu.

Legenda o dolasku svetica

Na najvišem dijelu gradske jezgre nalazi se barokna trobrodna troapsidalna

župna crkva Sv. Eufemije, uz koju je 1687. prigraden visoki srednjovjekovni zvonik čiji vrh krasi kip svete što se okreće u smjeru vjetra. Uokolo je bio kaštel od kojeg se i danas vide ostaci zidina, a crkva je ime dobila prema svojoj zaštitnici Sv. Eufemiji, djevici i mučenici iz Kalcedona u Maloj Aziji koja je stradala u Dioklecijanovim progonima 304. Prema legendi, njezino je tijelo u mramornom sarkofagu doplovilo do Rovinja 13. srpnja 800. iz Carigrada preko Cisse. Sarkofag je bio toliko težak da ga nitko nije uspijevao pomaknuti, ali ga je jedan dječak s parom junica dovukao do vrha brda i ondašnje crkve Sv. Jurja koja je potom preimenovana u Sv. Eufemiju i pretvorena u trobrodnu baziliku. Popravljana je više puta, ali su se potom Rovinjani odlučili za mnogo veću. Građena je u baroknome venecijanskom stilu između 1725. i 1736. prema projektu venecijanskog arhitekta Giovanni-ja Scalfarotta koji je zbog nezadovoljstva građana dopunio Giovanni Dozzi. U crkvi je i sada sarkofag Sv. Eufemije koji se otvara 16. rujna na dan grada. Slavljenje je Sv. Eufemije u Rovinju ipak vrlo znakovito jer je u Kalcedonu, na koncilu 451. u istoimenoj crkvi, izglasana dogma o dvojako Kristovoj naravi koja je potaknula spominjani Istarski raskol [5].

Župna crkva Sv. Eufemije građena je u baroknom stilu između 1725. i 1736., a u njoj je i sarkofag Sv. Eufemije koji je prema legendi doplovio iz Carigrada

Najstarija je sačuvana crkvena građevina u Rovinju sedmerokutna romanička kapela Presvetoga Trojstva, na Trgu na lokvi pokraj Autobusnog kolodvora izvan gradskih zidina. Vjerojatno potječe iz 12. st. pa je najstarije zdanje u Rovinju. Nepravilni sedmerostrani tlocrt određuje unutrašnji centralni prostor, a konstrukcija i raspored niša, središnje nadsvođenje (tambur) te osvjetljenje kroz kamene tranzene minijaturnih

Povijesna jezgra Rovinja s crkvom Sv. Eufemije

Detalj iz povijesne jezgre Rovinja

prozora pokraj ulaznih vrata daju toj skladnoj crkvi gotovo monumentalni izgled. Manje je poznato da je kape-
la nad ulaznim vratima nekad imala i zvonu na preslicu što se može uočiti na starim rovinjskim razglednicama s početka 20. st. [6].

U Rovinju je svojedobno postojala još jedna sedmerokutna crkvičica Majke Božje Snježne, izgrađena u 16. st. i srušena 1810. za Napoleonove vladavine. Od ostalih starijih crkava valja istaknuti crkvu Sv. Tome Apostola iz 14. st. u kojoj je danas izložbena galerija, Sv. Benedikta iz 14. st. pokraj srednjovjekovnih zidina i Sv. Križa iz 16. st. ispred koje je podignut stup koji označuje mjesto gdje je prema predaji doplovio sarkofag s ostacima Sv. Eufemije.

Rovinj je slavan i po mnogim svojim javnim zgradama, ali i živopisnim uličicama. Od zgrada valja istaknuti živopisnu gradsku palaču s tamnocrvenim pročeljem čije je najstarije zdanje izgrađeno u 14. st. iako je poslije doživjelo niz promjena. Posebno je zanimljiva zgrada Oratorija s crkvom Gospe od Sedam Žalosti u staroj gradskoj jezgri u kojoj je bio hospicij (1475.-1852.) za stare i nemoćne. Treba spomenuti i Centar za istraživanje mora u sastavu Instituta *Ruđer Bošković* u uvali Val-

dibora u Rovinju koji je osnovan 1891. kao podružnica berlinskog akvarija zbog bogatstva morskoga biljnoga i životinjskog svijeta. Oko njega su izgrađene brojne raskošne vile, a danas je to jedan od najopremljenijih takvih centara u svijetu s brojnim znanstvenicima. Ne treba dakako zaboraviti ni Tvornicu duhana osnovanu 1872. koja je prva zapošljavala velik dio ondašnjeg stanovništva Rovinja, posebno žena (zvanih "tabakine"), a koja je temelj današnjega svekolikoga gospodarskog prosperiteta Rovinja. Od ulica svakako treba spomenuti slavnu Grisiju koja se penje sve do crkve Sv. Eufemije i koja je

u cijelosti, posebno ljeti, pretvorena u likovnu galeriju. Neobičnom se ljepotom s brojnim natkrivenim prolazima ističe i Bregovita ulica, ali i Carera koja vodi od stare jezgre prema Trgu na lokvi i autobusnom kolodvoru koja je puna malih prodavaonica i suvenirnica.

Danas je Rovinj veliko turističko središte, sa susjednim Porečom s gotovo po 15 % udjela u ukupnom istarskom turizmu koji s više od 19 milijuna gostiju obuhvaća 31,6 % ukupnih turista na godinu (podaci za 2011.). U Rovinju ima brojnih smještajnih kapaciteta različite kategorije, ali i dva hotela s pet zvjezdica – *Monte Mulini* i *Lone*. Štoviše hotel *Lone*

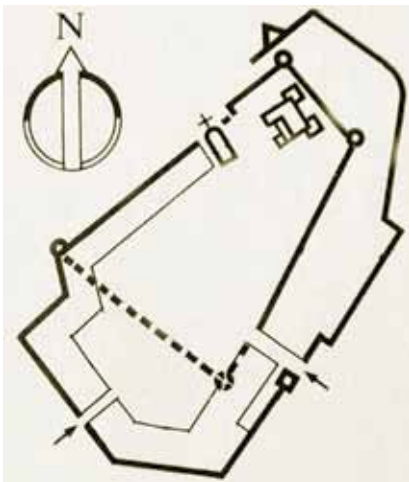

Hotel Lone u Rovinju

(projekt također *Studio 3 LHD*) dobio je u 2012. dvije prestižne svjetske nagrade, kao najbolji hotel za kongresni turizam i nagradu za unutrašnji dizajn. Za razvoj su rovinjskog turizma posebno zaslužni industrijalac i barun Georg von Hütterott te poljski plemić litavskog podrijetla Karl von Korwin Milewski, a osobito njihovo međusobno rivalstvo. Hütterott je po ugledu na Paula Kupelwiesera koji je preporučio Brijune odigrao ključnu ulogu u pretvaranju otoka Svetog Andrije (Crveni otok) u poželjnu turističku destinaciju, grof Milewski u pošumljivanju i uređivanju otoka Sv. Katarina gdje je izgradio i raskošan dvorac.

Pitka voda i nastanak grada

Približno 3 km sjeverno od Limskog kanala i 9 km južno od Poreča smjestio se **Vrsar** (tal. **Orsera**), turistički gradić, luka i općinsko sjedište.

Tlocrt središnjeg dijela Vrsara

Općina ima površinu od 24 km² i ukupno 2152 stanovnika koji uglavnom žive u općinskom središtu jer su preostala naselja (Begi, Bralići, Deliči, Flengi, Gradina, Kloštar, Kontešići i Marasi) vrlo mala. Zahvaljujući povoljnom položaju na brežuljku pokraj morske obale, i područje je današnjeg Vrsara bilo naseljeno još u prapovijesti kada je na tom mjestu bila manja histarska gradina. Ipak povijest ovog naselja započinje u rimskom razdoblju kada se obala između Funtane i Vrsara nazivala Ursaria prema raši-

renome sredozemnom terminu "ur" za izvor ili studenac i gdje su se ondašnji moreplovci opskrbljivali pitkom vodom. Stoga se taj naziv s dodatnim oblicima poput Ursarium, Versarium ili Orsaria proširio na jedino obližnje naselje jer je današnju Funtanu u 16. st. utemeljio barski plemić Bernardo Boris u bijegu pred Turcima (veza s utvrdom Turnina). Poslije su Hrvati naziv Ursaria prilagodili svom izgovoru s tim što je "u" pretvoreno u "v" i odbačen završni nastavak, a sličnim je jezičnim promjenama nastao i talijanski naziv Orsera.

Ipak čini se da je ispod utvrđenog naselja na brdu još u rimsko doba bilo podignuto lučko naselje s ladanjskim vilama i lukobranom. O tome dodatno svjedoči i to što je u 5. st. bilo uz morsku obalu formirano veće središte sa starokršćanskom crkvom pravokutna tlocrta s narteksom i aneksima koja je stradala tijekom slavensko-avarskih napada početkom 7. st., kao uostalom i sve preostale okolne crkvene građevine.

Župna crkva Sv. Martina

Od 983. do 1772. Vrsar je bio u posjedu porečkih biskupa koji su na vrhu brežuljka i u središtu povijesne jezgre podigli utvrđenu ljetnu rezidenciju – kaštel Vergottini. Taj je biskupski kaštel, iako znatno pregrađen, gotovo u cijelosti očuvan. To je prostrani pravokutni kompleks koji se sastoji od središnje utvrde s trokatnom palačom, dvorištem, buna-

rom i zidinama s četiri kule na uglovi-ma te vanjskim bedemima s okruglim kulama oko prostranog dvorišta. Kaštel je najprije bio izgrađen od drva, ali ga je u 13. st. biskup Oton dao u kamenu temeljito obnoviti. Rekonstrukcija obavljena početkom 17. st. nije znatnije promijenila njegovu strukturu.

Uz biskupski je kaštel i župna crkva Sv. Martina koja prevladava središnjim trgom od kojeg se zrakasto granaju poprečne ulice. Župna je crkva mlađa pravokutna građevina s velikom polukružnom apsidadom i uz nju je tek 1991. izgrađen samostojeći novi zvonik (visok 40 m). Naime Vrsar je donedavno bio jedini istarski gradić koji se nije mogao pohvaliti tipičnom vizurom s dominantnim zvonikom. Stara je crkva s malim zvonikom bila srušena 1804. da bi se podigla reprezentativnija građevina, ali se gradnja otegnula pa je crkva bez zvonika dovršena tek 1935. Masivan zvonik pravokutnog tlocrta građen je prema projektu porečkog arhitekta Elijgija Legovića. Najstarija se vrsarska župna crkva s romaničkim zvonikom iz 11. st. nalazila uz mala gradska vrata na mjestu barokne crkve Sv. Antuna. Kraj istočnih gradskih vrata je crkva Sv. Foške, suzaštitnice Vrsara, iz 17. st., sa sakralnom zbirkom prikupljenom u Funtani i Vrsaru. Gradska su vrata očuvana i na zapadnoj strani uz koja je izgrađena slikovita crkvica s lopicom iz 18. st. [7].

Župna je crkva u Vrsaru izgrađena 1935., a tek joj je 1991. pridodan samostojeći zvonik, pa je to bio jedini istarski gradić koji nije imao tipičan dominantni zvonik

Na morskoj je obali, nedaleko od spomenjanih ostataka starokršćanske crkve, na ostacima neke rimske građevine u 8. st. izgrađena crkva Sv. Marije od Mora koja je potom doživjela više pregradnji i restauracija (posljednja 1969.). Današnji izgled trobrodne bazilike potječe uglavnom iz 12. st. Mnogi su uočili da ta golema crkva (24,5 x 12,5 m) monumen-

Panorama Vrsara iz zraka

talnošću podsjeća na starokršćanske crkve, a bila je ukrašena i freskama. Uz baziliku se nalaze ostaci starog samostana karmelićana, nazvanih po brdu Karmel u Palestini, koji su u samostanu bili do 14. st., a u 17. st. u samostan su se uselili franjevci koji su ga ubrzo napustili zbog svađe s porečkim biskupom oko vlasništva samostanskih posjeda. Danas je od samostana sačuvano samo pročelje, a crkva je desakralizirana i u njoj se održavaju koncerti ozbiljne glazbe [8].

Spomenuli smo već da je u Vrsaru u dva navrata (1743. i 1744.) boravio i poznati mletački pustolov Casanova (čini se da je osim u Balama bio i u Puli i Poreču). Štoviše u memoarima ističe ukusna jela, dobro vino (refošk) i dakako lijepe žene (osobito jednu sobaricu). Zahvaljujući tome već se nekoliko godina u Vrsaru u lipnju održava i *Casanovafest*, festival ljubavi i erotike, potaknut vjerojatno i činjenicom što u tom mjestu od 1961. postoji i najstariji europski turistički kamp *Koversada*. Valja još dodati da je 2009. u Rijeci izvedena i opera nadahnuta Casanovinim sjećanjima (glazba Alfi Kabiljo, libreto Drago Orlić), potaknuta 200. obljetnicom njegove smrti. Radnja je smještena u 1776. godinu, a mjesta su zbivanja Vrsar, Poreč i Venecija.

Burna povijest grada

Poreč (tal. **Parento**) smješten je u središnjem dijelu zapadne Istre, između rijeke Mirne na sjeveru i Limskega kanala na jugu. To je od pamtivijeka središte porečkoga agera, važno gospodarsko središte, neko vrijeme i upravno sjedište Istre, ali i crkveni centar Porečke i Pulske biskupije. Za taj je grad dovoljno

reći da zauzima površinu od 113,7 km² i da ima ukupno 16.696 stanovnika, od čega je 9684 u užem gradskom području, a preostali žive u još 57 naselja. Poreč je i središte Porečke regije odnosno Poreštine koja se prostire od ušća rijeke Mirne na sjeveru do Vrsara na jugu i obuhvaća 37 km obalne linije te površinu od 142 km², a osim grada uključuje i općine Funtanu, Kaštelir-Labinci, Sveti Lovreč, Tar-Vabrigu, Višnjan, Vrsar i Vižinadu.

Tlocrt povijesne jezgre Poreča

Pisana povijest Poreča počinje prije više od dva tisućljeća kada su stari Rimljani pokorili istarske starosjedioc Histre i u 1. st. pr. Kr. na nevelikom, 400 m dugom i 200 m širokom poluotoku, osnovali vojnu utvrdu (castrum). Potom je to bio tzv. oppidum rimskih građana, ali je vrlo brzo, za careva Cezara ili Augusta, postao municipij, da bi u 1. st., uz Trst i Pulu, bio i službeno proglašen gradom te administrativnim i gospodarskim središte rimske kolonije – Colonia Iulia Parentium. O podrijetlu naziva bilo je raznovrsnih nagađanja, pa je porečki biskup Gaspar Negri u 18. st. tvrdio da je grad najprije nosio ime Paridium po trojanskom junaku Paridu i da su ga Rimljani potom pretvorili i Parentium. Međutim gotovo se svi ostali povjesničari slažu da ime potječe od prapovije-

snih, najvjerojatnije ilirskih plemena, a zanimljivo je i stajalište Justa Ivetca koji tvrdi da je ime ipak latinskog podrijetla i da potječe od "parens" u značenju roditelj, bliži rođak ili čak i susjed [9].

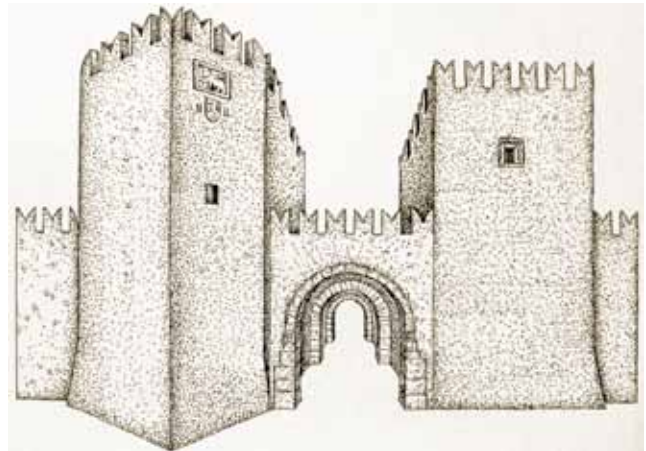
Rimljani su Poreč izgradili po obrascu klasičnih rimskih logora, a grad je imao važnu ulogu u kolonizaciji i romanizaciji zapadne Istre

Rimljani su grad izgradili po obrascu klasičnih rimskih logora s pravilnom pravokutnom mrežom ulica koja se i danas nazire, a brojni arheološki ostaci i pisani povijesni spomenici svjedoče o važnosti što ju je grad imao u kolonizaciji i romanizaciji zapadne Istre. Uostalom na najzapadnijem dijelu poluotoka, na povišenom kapitoliju, uzdizali su se veliki hramovi – Marsov i Neptunov. Drevno je ime toga trga Marafor vjerojatno pučka kovanica od Mars i forum, a hram posvećen bogu Marsu bio je najveće rimsko svetište na istočnoj obali Jadrana (30 x 11,5 m). Vjerojatno je tome kumovao znameniti rimski ratnik Tit Abudije Ver iz 2. st., zamjenik zapovjednika ravenske mornarice, koji je bio Porečanin ili je samo Poreč izabrao za svoje boravište.

Nakon pada Zapadnorimskog Carstva 476., Porečom kraće vrijeme vladaju Germani i Ostrogoti, a od 538. bizantski car Justinijan I. Veliki. Slavenska plemena krajem 6. st. naseljavaju okolicu, a grad je kratkotrajno bio i u vlasti Langobarda, da bi 788. potpao pod franačku vlast. Do 13. st. Istrom vladaju moćni akvilejski patrijarsi, a Poreč se nastoji izboriti za lokalnu samoupravu. Ipak

Ostaci rimskih hramova na Maraforu

Rekonstrukcija glavnih porečkih vrata

gradom i većim dijelom zapadne Istre vlada najmoćniji ondašnji feudalac – Porečka biskupija.

Poreč je izbjegavajući vojnu intervenciju Kopra i njegovih saveznika, od 1267. pod mletačkom vlašću i u sklopu je Mletačke Republike ostao sve do njezina pada 1797. U tih je pet stoljeća mletačke vlasti Poreč postao značajna mletačka luka, praktički svojevrсно predvorje grada na lagunama. U Poreču je moćna pomorska sila držala velike rezerve žita, a u porečkoj su luci živjeli iskusni moreplovc i navigatori koji su svaki brod mogli provesti kroz venecijanske lagune, ali i duž opasne istarske obale s puno otočića i hridi. Grad je doživljavao velik procvat, ali ga je 1354. poharala i zapalila genovska mornarica.

U drugoj polovici 15. st. stradao je od velike epidemije kuge, a u to su doba i Turci doprli do Istre, pa su grad štitile novoiz-

građene utvrde. Istrom početkom 16. st. hara rat između Habsburške Monarhije i njezinih saveznika protiv Mletaka, a početkom 17. st. i tzv. Uskočki rat. Poreč je 1630. još jednom stradao od velike epidemije kuge, pa je Venecija bila prisiljena u pustu porečku okolicu organizirati doseljavanje novog stanovništva iz Dalmacije, Bosne, Albanije pa čak i Grčke.

Za kratke se Napoleonove vlasti u 18. i 19. st. u Poreču ruše srednjovjekovne četvrtaste kule i desakraliziraju crkve, ali i otvaraju škole, popločavaju ulice i ubrzano grade ceste. Istra je od 1813. u vlasti Habsburške Monarhije (od 1866. Austro-Ugarske), a Poreč doživljava neviđen procvat i 1861. postaje sjedištem Istarskoga pokrajinskog sabora, zapravo političko središte Istre. To će ostati do 1899. kada se zbog trzavica Pule i Poreča sjedište seli u Kopar. Razvija se gospodarstvo i turizam, posebno za au-

strougarsku aristokraciju, 1902. izgrađena je i uskotračna željeznička linija od Trsta do Poreča (*Parenzana*), a 1910. prvi hotel (*Riviera*). Od 1920. do 1943. Poreč je pod vlašću Italije, da bi 10. rujna 1943. zajedno s Istrom bio priključen Hrvatskoj i otad prati njezinu političku sudbinu. U velikom turističkom razvoju u sedamdesetim godinama prošlog stoljeća velik je doprinos dao arhitekt Julije De Luca (1929.-2005.), posebno s hotelima *Lanterna* (1969.), *Kristal* (1970.), *Dijamant* (1975.) i *Pical* (1979.), a hotel se *Neptun* (1968.) smatra antologijskim djelom suvremene hrvatske arhitekture, osobito skladnim uklapanjem u postojeću gradsku strukturu.

Vrijedan spomenički kompleks

Cijeli Poreč bio je još od rimske vladavine okružen bedemima, a s obzirom

Pogled na poluotok i povijesnu jezgru Poreča

Eufrazijeva bazilika i okolne zgrade (pogled iz zvonika)

na to što je podignut na poluotoku opseg se bedema nije mijenjao. Ipak zbog mnogih popravaka, krpanja i pregradnji danas od antičkih i ranosrednjovjekovnih bedema nije ništa sačuvano. Sudeći prema natpisima, na mjestu su antičkih utvrda u 13. st. na istočnoj i južnoj strani grada izgrađene nove zidine te kopnena i morska gradska vrata. Tom se stoljeću pripisuje i osnova peterokutne kule na ulazu u grad, ali i pojedini dijelovi istočnih bedema koji tu kulu povezuju s okruglom na jugoistočnom uglu grada. U 15. st. obnovljena je peterokutna kula i ulaz je pretvoren u dvostruka gradska vrata. Potom se 1473. gradi velika okrugla kula na sjeveroistočnom uglu koja je jakim zidinama spojena sa starijim gradskim zidom, a godinu zatim i slična kula na jugoistočnoj strani grada. U drugoj su polovici 18. st. bedemi izgubili svoju svrhu i postupno se zamjenjuju kućama pa su se danas tek dijelom sačuvali na sjevernoj i istočnoj strani poluotoka.

Najvažnija je i svakako najpoznatija spomenička cjelina Poreča biskupski kompleks Eufrazijeve bazilike ili Eufrazijane koja se smatra "najstarijom starokršćanskom katedralom u svijetu", barem je to bilo napisano u elaboratu čijim je prihvaćanjem Eufrazijeva bazilika 1997. upisana na listu svjetske graditeljske baštine. Možda u svijetu postoje starije i veće, neki tvrde i ljepše, ali ni jedna nije toliko sačuvala sve osnovne elemente koji sačinjavaju poseban katedralni sklop, dakle skupinu građevina strogo liturgijske namjene iz najstarijih kršćanskih vremena. Štoviše, svi se ti sadržaji rabe i danas u crkvenim obredima. Uostalom ta iznimna crkvena građevina ne samo da je najljepša istarska i hrvatska stara crkva, već je jedna od rijetkih katedrala koja je više od 17 stoljeća na istom mjestu, a i danas je sjedište Porečke i Pulske biskupije. Glavna je građevina cijelog kompleksa velika trobrodna bazilika. Uz njezin sjeveroistočni ugao nadovezuje se trolisna memorijalna kapela, a njezino je vanjsko predvorje (narteks) povezano s kvadratnim dvorištem (atrijem) kojem je na zapadnoj strani pridodana

osmerokutna krstionica. Uz ta sakralna zdanja kompleks tvore i rekonstruiran biskupski dvor, podignut između sjeverne strane atrija i morske obale, zvonik (16. st.) i sakristija (13.-16. st.) [10].

U Poreču je sačuvano nekoliko romaničkih kuća. Prva među njima je kanonička kuća ili rezidencija kanonika (zvana i *Kanonika*) iz 1251. naslonjena s vanjske strane na kompleks Eufrazijane. Druga je bliže forumu, a obnovljena je nakon II. svjetskog rata. Treća je romanička građevina jednokatna kuća zvana *Kuća dvaju svetaca* koju karakteriziraju dva romanička reljefa svetaca. Zanimljiva je i barokizirana gotička crkva Sv. Franje iz 13. st. čija je unutrašnjost u 19. st. uređena u dvoranu za zasjedanja Zemaljskoga sabora i Zemaljskoga odbora Istre (1861.-1918). Među brojnim drugim porečkim građevinama vrijedi istaknuti i desetak palača iz 15. st. podignutih u mletačkom gotičkom stilu, s raskošnim višestrukim prozorima, te nekoliko baroknih palača iz 17. st., među kojima se ističe palača Sinčić, danas preuređena za smještaj Zavičajnog muzeja. Novi se dio grada razvio na kopnu u 18. i 19. st. oko barokne crkve Sv. Marije od Anđela [11].

Dakako da su Poreč u njegovoj dugoj povijesti obilježili mnogi slavni uglednici koji su u njemu rođeni ili su mu znatno pridonijeli, a ovdje ćemo prikazati one najstarije i najpoznatije. To je ponajprije već spomenuti Tit Abudije Ver (Titus Abudius Verus), viceadmiral ravske flote iz 2. st. o kojemu se vrlo malo zna i jedini je spomen na njega natpis na žrtveniku pronađenom ispred gradskih zidina (čuva se u Zavičajnom muzeju Poreštine) u kojem se govori o restauraciji Neptunova hrama, gradnji morskog pristaništa s lukobranom i ukrašavanju javne zgrade na zemljištu koje mu je dodijeljeno. Obnova hrama od strane Tita Abudija Vera svjedoči o želji visokoga državnog službenika da na forumu grada u kojem je živio, a možda bio i rođen, zaokruži kultno središte odnosno kapitolij.

O drugom se slavnom Porečaninu zna nešto više jer je bio i prvi porečki biskup. Riječ je o sv. Mauru (Mavar, lat. Maurus)

koji je mučenički stradao sa svojim klerom i nekoliko vjernika laika, u Poreču oko 304. u Dioklecijanovim progonima i pokopan na starokršćanskom prigradskom groblju Cimare, a spomendan mu je 21. studenoga. Njegovi su ostaci u 4. st. preneseni u oratorij gradske crkve i položeni u kameni sarkofag, a biskup ga je Eufrazije u 6. st. prenio u novoizgrađenu baziliku. Inače je papa Ivan IV. 641. smjestio i moći sv. Maura u kapelu Sv. Venancija u Lateranu, zajedno s ostacima drugih dalmatinskih i istarskih mučenika što ih je opat Martin bio prenio u Rim. Ipak se čini da je opat Martin bio prikupio samo dio svetih moći jer su se u Poreču oduvijek čuvali Maurovi ostaci.

Porečka katedrala tijekom Sv. mise (Eufrazije

je drugi slijeva u svodu apside)

Eufrazije (lat. Euphrasius) bio je porečki biskup podrijetlom iz Trakije, rođen potkraj 5. ili početkom 6. st., a umro u Poreču oko 560. O njegovu je životu sačuvano malo povijesnih podataka, a porečkim je biskupom postao oko 540. nakon bizantskog osvojenja Istre. Na mjestu je starije podignuo velebnu baziliku koja danas nosi njegovo ime. Bio je u sukobu s ondašnjim rimskim papama i jedan od najustrajnijih zagovornika već spominjanoga Istarskog raskola. Štoviše sačuvano je jedno papinsko pismo ravske egzarhu u kojem se

posebno spominju Eufrazijeva "nedjela" i navodi kako se ne može dopustiti da se taj "začetnik zla" zadrži u biskupskoj časti. Da je riječ o neobičnoj osobi svjedoče i mozaici u apsidi bazilike u kojoj je od svih prikazanih likova upravo najpomnije složen njegov lik s maketom crkve jer su fragmenti znatno manji od onih upotrijebljenih za druge likove, pa i za gradskog zaštitnika Sv. Maura. Uostalom čini se da su u društvu s Eufrazijem prikazani i njegov brat arhiđakon Claudius sa sinom koji drži svitak (možda projekt Eufrazijane). O toj taštini crkvenog glavara koji je istodobno bio i prvi čovjek porečke svjetovne vlasti, svjedoči i podatak da mu se ime ili monogrami u bazilici pojavljuju na čak 22 mjesta.

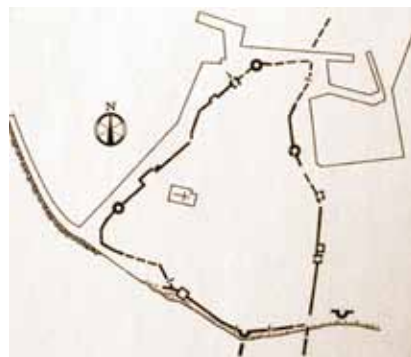
Graditelj bazilike Eufrazije bio je u sukobu s papama i neobično tašt jer mu je lik na freskama najpomnije izrađen, a ime i monogrami su pronađeni na čak 22 mjesta

Među tim drevnim svjetovnim i crkvenim velikodostojnicima zaslužuje da se spomene i jedan novovjekli – biskup Juraj Dobrila (1812.-1882.). Bio je porečko-pulski biskup od 1857. do 1875. i potom tršćansko-koparski do smrti, ali i tiskar i dobročinitelj te preporoditelj istarskih Hrvata. Zalagao se za uvođenje slavenskih jezika u škole i u javni život, financirao školovanje djece u hrvatskom dijelu Monarhije te je poticao hrvatske i slovenske seljake u Istri da čitaju knjige na materinskom jeziku. Objavljivao je molitvenike i zbirku narodnih bajki i poslovice, ali podupirao izdavanje prvih hrvatskih novina u Istri. Bio je zastupnik u bečkom parlamentu i u Istarskom saboru, a sudjelovao je i na Prvome vatikanskom saboru (1870.), gdje je svesrdno podupirao prijatelja i školskog kolegu Strossmayera u njegovim stajalištima o budućnosti Crkve. Posmrtno je darovao cijeli posjed u dobrotvorne svrhe, a slika mu se nalazi na novčanici od 10 kuna. Njegovim su

imenom nazvane dvije osnovne škole (u Rovinju i Puli), dvije srednje (u Pazinu i Puli) te sveučilište u Puli.

Drevni korijeni Novigrada

Područje je **Novigrada** (tal. **Cittanova**) sjeverno od ušća Mirne bilo nastanjeno u prapovijesti i antici, ali se grad u pisanim izvorima prvi put spominje kao Neapolis tek 599. u pismu pape Grgura I. ravenskome nadbiskupu Marinijanu. Potom ga u 7. st. spominje Anonim Ravenjanin, a u 9. st. u listini Rižanske skupštine naveden je kao Civitas Nova. Oko nastanka njegova imena zaista nema nikakvog spora jer se zaista radi o novom naselju, ali podrijetlo grada dokazuje i oktogonalna ulična mreža s pravilnim insulama što su poznate značajke antičkog urbanizma. Inače je danas Novigrad grad s 4328 stanovnika koji se prostire na 27 km², a ostala su naselja Antenal, Bužinija, Dajla i Mareda.

Tlocrt povijesnog središta Novigrada

Pogled iz zraka na crkvu Sv. Marije, Sv. Pelagija i Sv. Maksima u Novigradu

Uz općepoznati naziv Novigrad se u dokumentima iz 12. st. počinje nazivati Emona (Emonia ili Aemonia), što se opravdava legendom prema kojoj su taj grad naselili i osnovali prognani stanovnici antičke Ljubljane (Emona). U Emoni su, prema legendi, živjeli bogati i pobožni supružnici koji su sina jedinca Pelagija povjerali prezbiteru Uraniju. Kako su Pelagijevi roditelji rano umrli, svoje je nasljedstvo razdijelio oslobođenim slugama. U progonima za cara Numerijana (283.-284.) Pelagije je kao kršćanin uhićen i teško mučen. Sve je junački podnio, ali je pogubljen i tajno pokopan. Stanovništvo se Emone pred barbarskim provalama razbježalo po Italiji i Istri, pa stiglo i do Novigrada. Tada je netko od izbjeglica iz stare Emone na otočić pokraj ušća Mirne prenio moći Sv. Pelagija, pa je negdašnja novigradska katedrala i sadašnja župna crkva posvećena Sv. Mariji, Sv. Pelagiju i Sv. Maksimu.

Grad je u povijesti bio pod ostrogotskom, bizantskom, langobardskom i franačkom vlašću, a poslije pod njemačkom, mletačkom, francuskom, austro-ugarskom i talijanskom upravom. Za franačke je vlasti bio jedno od ključnih istarskih središta u kojem je stolovao vojvoda Ivan. Naselje je imalo status grada, a biskup je bio najjači feudalac s posjedima i u drugim dijelovima Istre, ali su akvilejski patrijarsi držali vrhovnu svjetovnu vlast. U dva je navrata 1149. i 1270. morao prisegnuti na vjer-

nost Mletačkoj Republici. Stradao je od epidemija malarije i kuge, ali i potresa. Teško je razaran u više navrata, počevši od gusara hrvatskog vladara Domagoja (875.), Genovežana (1380. i 1381.) koji su odnijeli relikvije novigradskih mučenika te za Uskočkoga rata (1615.-1655.). Jedno je vrijeme (u 16. i 17. st.) bio gotovo potpuno opustio zbog rata i zaraznih bolesti. Nije bio pošteđen pljački ni u kasnijim razdobljima, a kao posebnu zanimljivost valja spomenuti da su ga jednom prigodom opljačkali i Turci (1687.) kada je u roblje odvedeno i četrdesetak stanovnika [12].

Poput Rovinja i Novigrad se također prilagodio otočiću na kojem je izgrađen pa je poslije nasipavanjem mora spojen s kopnom. Iako je prva utvrda nesumnjivo izgrađena najkasnije u 6. st., današnji ostaci gradskih bedema potječu nakon 1270. kada je konačno priznata vlast Mletačke Republike u čijem je sastavu Novigrad bio sve do njezine propasti 1797. Bedemi opasuju grad u obliku izduženoga i nepravilnog trapeza s užom stranom prema sjeveru. Na istočnoj su strani većinom uklonjeni, ali su s južne i zapadne strane dobro očuvani, mjestimice čak i do kruništa. Od negdašnjih su kula sačuvane renesansna i okrugla u sjeveroistočnom uglu grada, ostaci pravokutne kule do glavnoga kopnenog ulaza i manja pravokutna kula pokraj južnih vrata na koju je nadograđena lođa Belvedere.

Povijest je Novigrada povezana s biskupijom iz 6. st., a prvi je poznati biskup bio Mauricije koji se spominje i u pismima pape Hadrijana caru Karlu Velikom

Povijest je Novigrada nerazdvojno povezana s biskupijom koja je utemeljena u 6. st. iako je prvi poznati biskup bio Mauricije, čije se ime spominje na slavnom ciboriju iz 8. st., ali i u pismima pape Hadrijana caru Karlu Velikom. Novigradska je biskupija ukinuta 1828., a uspomenu ponajbolje čuva njezina katedrala koja se počela graditi odmah nakon osnivanja.

Tragovi su starokršćanskih prozorskih okvira otkriveni 1972. na sjevernome uzdužnom zidu. U katedralnom su kompleksu bili i baptisterij (srušen 1782.) i episkopij odnosno biskupska rezidencija (srušena 1874.). U 19. st. srušen je i stari zvonik na pročelju te izgrađen sadašnji samostojeći. Crkva je temeljito obnavljana u nekoliko navrata (1408., 1580., 1746. i 1775.) pa je gotovo nemoguće ustanoviti njezin izvorni izgled. Sudeći prema ostacima pokraj južnoga bočnog oltara u srednjem je vijeku bila oslikana freskama. U unutrašnjosti se posebno ističe duboki kor s baroknim oltarom Sv. Pelagija i Sv. Maksima iznad predromaničke kripte. Sadašnje je neoklasicističko pročelje dovršeno 1935., a današnja je župna crkva trobrodna građevina odvojena lukovima na četvrtastim pilonima, a u ravnom je začelju upisana polukružna apsida iznad poluukopane predromaničke kripte. Inače je to jedina takva kriptita u Istri i među rijetkima u Hrvatskoj i gotovo je kopija slične u Akvileji pa se pretpostavlja da je građena krajem 8. i početkom 9. st. kada je možda izgrađena sadašnja sakralna građevina [13].

Nakon što su u 18. i 19. st. gradski bedemi prema kopnu većim dijelom srušeni, započelo je širenje grada s poluotoka prema zapadu i sjeveru, a to se

zahvaljujući turizmu nastavilo krajem 20. st. Na rubu grada, na negdašnjem groblju, trobrodna je grobljanska crkva Sv. Agate s tri apside, koja je u nepoznato doba bila skraćena te pokrivena dvostrušnim krovom, koji je poništio njezin izvorni bazilikalni izgled.

Otok kao obrambena prednost

Umag (tal. **Umago**), grad i luka na sjeverozapadnoj obali Istre, također je nastao u doba antike na otočiću koji je nasipavanjem proširen i postupno pretvoren u poluotok, a gradske su zidine s vratima i pomičnim mostom oko njega podignute već u 10. st. Prvi se put kao Humagum spominje u 6. st. u znamenitoj *Kozmografiji* Anonimusa iz Ravene. O podrijetlu tog imena ima mnogo različitih teorija i tumačenja, ali se čini da je to bio latinizirani naziv ilirskog naziva otočića na kojem je nastao. Danas je Umag grad desetak kilometara udaljen od talijanske granice koji je prostire na 83 km² i u 23 naselja ima 13.594 stanovnika. Riječ je o izrazitom turističkom središtu čiji se razvoj temelji na razvoju okolne poljoprivrede.

Grad se razvio zahvaljujući povoljnom prometnom položaju na putu iz Akvileje prema jugu. Bio je od 536. pod vlašću

Pročelje crkve Sv. Marije, Sv. Pelagija i Sv. Maksima u Novigradu

Umag na starome venecijanskom crtežu

Suvremena veduta Umaga

Bizanta, od 788. Franaka, a 876. razorili su ga gusari kneza Domagoja. To je uzrokovalo postupnu stagnaciju gospodarsko slabljenje koje se nastavilo i tijekom vladavine raznih njemačkih velikaša te akvilejskog patrijarha. Umag je 1269. priznao mletačku vlast, ali je zbog ratnih razaranja (ponajprije Genovežana) te čestih epidemija kuge i malarije gotovo potpuno opustio. Stoga je poput drugih istarskih područja u 16. i 17. st. naseljen skupinama Albanaca i Grka te Hrvata iz Bosne i Dalmacije.

Umag se razvio zahvaljujući povoljnome prometnom položaju na putu iz Akvileje prema jugu, a 876. razorili su ga gusari kneza Domagoja

glavnome gradskom trgu i na mjestu starije u 18. st. prema projektu piranskog arhitekta Filippa Dongettija. Gradnja je započela 1730., a posvećena je 1760. iako joj monumentalno pročelje nikad nije dovršeno. Ta je jednobrodna svođena crkva s polukružnim svetištem i pobočnim nizom plitkih kapela poslužila kao predložak za mnogo sličnih u Istri (Buzet, Buje, Grožnjan, Završje, Poreč, Tar...). Pokraj crkve je odijeljeni zvonik, dovršen u 17. st., i javna vodosprema koja je građena u 17., a obnovljena u 18. st.

Prije nekoliko godina zbog preuređenja glavnoga gradskog trga provedena su zaštitna arheološka istraživanja koja su pružila dragocjene povijesne podatke jer su posljednji ostaci umaškog arhiva spaljeni još 1810. Istraživani su ostaci antičkih gospodarskih i stambenih

građevina, brojni grobovi, sustav fortifikacija, austrijski valobran i pločnici. Posebno je istražen veliki antički gospodarski sadržaj koji se prostirao ispod današnje župne crkve, zvonika, gradske cisterne i većega dijela Trga Venecije. Najvažniji je pronalazak kasnoantička uljara ispod današnje crkvene apside i trafostanice. Kako je projekt obnove Trga slobode izrađen prije arheoloških istraživanja, Gradski je muzej Umaga u suradnji s projektantom (prof. Nenad Fabijanić) predložio promjene projekta koje nije usvojio ni investitor ni nadležni konzervatorski odjel. Jedino je u razini popločenja naznačen položaj i veličina starije troapsidne sakralne građevine iz 11. i 12. st. koja je, kako se vjeruje, bila posvećena Sv. Pelegrinu, gradskom zaštitniku. Antička uljara i srednjovjekovna kula nisu označene jer se čeka

lako je bio opasan snažnim srednjovjekovno-renesansnim obrambenim zidinama, danas su sačuvani tek manji fragmenti na južnoj strani sa snažnom pravokutnom kulom čije je krunište u baroku pokriveno krovom. To je tzv. biskupska kula koja je prema tradiciji bila ljetna rezidencija tršćanskog biskupa, a danas je Muzej grada Umaga. U gustom se gradskom tkivu zapadnog dijela poluotoka nižu kasnogotičko i ranorenesansne kuće s kićenim monoforama, biforama i reljefnim grbovima. Pokraj župne crkve bile su općinska palača i loža koje su srušene nakon požara 1920.

Sadašnja je župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije izgrađena na

Ruševine Sipara na početku 20. st.

Sadašnje stanje ostataka Sipara

premještanje trafostanice i završetak arheoloških istraživanja [14].

Posljednji u nizu kaštela cijele serije o istarskim utvrdama je **Sipar** (tal. **Sipar**) nadomak Zambatrije, negdašnje kasnoantičko naselje s utvrdom čiji se ostaci nalaze 4 km sjeverno od Umaga, na 200 m dugom i 50 m širokom poluotoku koji za plime postaje otok. Taj se otočić i naselje prije nazivao Sepomaja (Niska zemlja), a poslije su ga Rimljani nazvali Siparis. Uništio ga je 876. hrvatski knez Domagoj, baš kao i susjedni Umag i Novigrad. Duž obale su vidljivi ostaci kaštela podignutog za zaštitu toga otočkog naselja, a o tome svjedoče brojni arheološki ostaci, poput onoga na obližnjem poluotoku Katoro gdje je prije stotinjak godina otkrivena velika ladanjska vila.

Kaštel je zacijelo građen na prijelazu antike u srednji vijek, a prvi put ga put spominje 636. godine Anonimni Ravenjanin. Sipar je bio obnovljen i nastanjen još nekoliko godina nakon 1552., kada ga je kupila obitelj Rota iz Momjana. Prethodno je pripadao tršćanskom biskupu, a potom obitelji Bratti iz Kopra. Pretpostavlja se da je Sipar postupno propadao zbog slabljenja trgovine preko siparskog pristaništa i migracije stanovništva prema susjednom i znatno sigurnijem Umagu.

Ostaci Sipara bili su najvidljiviji 1771., kada je bila velika oseka i tada su uočeni ostaci kuća, gospodarskih građevina, ulične mreže i lučkih instalacija

Najbolje su očuvani ostaci utvrde, posebno snažna poligonalna ulazna kula čiji su zidovi još početkom 20. st. bili visoki i desetak metara, ali i fragment temelja kasnoantičkog bedema koji su provirili iz mora nakon velike oluje krajem 2008. Zabilježeno je da su ostaci naselja posljednji put u cijelosti bili vidljivi 1771., kada je na zapadnoj obali Istre bila iznimna oseka, koja je otkrila gotovo 3 km² kopnene površine naselja. Tada su se vidjeli ostaci kuća, gospodarskih građevina, ulične mreže i lučkih instalacija, a naselju je pripadala i višebrodna građevina za koju se pretpostavlja da je bila žitnica (horreum) [15].

Napomene na kraju serije

Na kraju serije o istarskim kaštelima, koja je započela početkom 2012. i sada završava, bili smo istaknuli da su utvrđeni gradići Istre nedovoljno istraženi sadržaji hrvatske graditeljske baštine pa vjerujemo da

su sada našim čitateljima nešto pristupačniji. Toliki broj utvrđenih gradića svjedoči od dobroj naseljenosti od prapovijesti do današnjih dana, a mjestimična dobra očuvanost, barem u južnim i zapadnim dijelovima koji su izbjegli stradanja za velike seobe naroda, pruža mogućnost uvida u razvoj sveukupnoga obrambenog graditeljstva. Ujedno svjedoči i o tome kako su nekad izgledali i kako su mogli izgledati naši brdoviti krajevi u ostalim dijelovima Hrvatske da nisu imali tu nesreću da su ih opsjedali, napadali i zauzimali svi mogući zavojevači tijekom povijesti.

Glavnina se istarskih utvrđenih gradića uglavnom nastalih na prapovijesnim gradinama i kašteličerima nalazi unutar poluotoka koji je bio zaštićen od iznenadnih napada s mora. Naime i u Istri su kao i u drugim našim primorskim krajevima na obali bili samo dobro utvrđeni gradovi, nerijetko kao i u zapadnoj Istri izgrađeni na izdvojenim poluotocima koji su se poslije nasipanjem spajali s kopnom. To je i razumljivo jer su s mora mogli naglo iskrsnuti svakojaki neprijatelji, pa je utvrđeno naselje na uzbrdici ili zaleđu pružalo znatno veću sigurnost. To je inače značajka većine naselja u našem priobalju, ali i na otocima.

U posljednje se vrijeme zahvaljujući snažnom razvoju turizma sve više ot-

kriva bogatstvo i raznovrsnost unutrašnje Istre. Štoviše događa se da je cijena zemljišta u unutrašnjosti u stalnom porastu čemu kumuje nedostatak dovoljno velikih i slobodnih građevinskih čestica na obali koje uglavnom traže i priželjkuju zahtjevniji gosti. To pridonosi razvoju unutrašnje Istre i njezinih resursa, ali je putokaz i za ostala područja Hrvatske da pokušaju revitalizirati i turistički iskoristiti svoja zaobalna područja, osobito u Lici i Zagori, ali i u unutrašnjosti većih otoka.

Istra ima ukupnu površinu od 3306 km² i raspodijeljena je između tri države – Italije, Slovenije i Hrvatske. Hrvatskoj u dvije županije (Istarskoj i Primorsko-goranskoj) pripada najviše, čak 89 % ili 2942,34 km². To je ukupno 5,2 % ukupne kopnene površine Hrvatske. Stoga toliko bogatstvo graditeljske baštine, ponajprije fortifikacijske, ali i sakralne, teško da ima premca i u europskim razmjerima. Istri u Hrvatskoj dijelom bogatstvom dvoraca može samo konkurirati Hrvatsko zagorje, no tamo su svi dvorci osim rijetkih iznimaka u vrlo lošem stanju, a često i u raspadanju. Na kraju bi svakako htjeli istaknuti da smo se u prikazu istarskih utvrda služili brojnim pisanim izvorima, ali i brojnim internetskim portalima koje možda nismo dovoljno isticali iako to nesumnjivo zaslužuju jer su uglavnom potaknuti ljubavlju prema rodnom kraju ili boravištu. To je ponajprije tzv. *Cverгла. blog* (<http://swirl.blogger.index.hr/default.aspx>) koji gotovo svakodnevno iz

mjeseca u mjesec od listopada 2006. puni tajanstvena *Swirglica* (čini se da mnogi ljubitelji Istre dobro znaju njezino ime). Valja spomenuti i *Dobar blog o Istri* (<http://tiber-pula.blogger.index.hr/default.aspx#UXqFPZ29T9I>) koji od listopada 2009. redovito i iscrpno puni Puljanin Tibor Dinka. Također posebnu zahvalnost dugujemo i blogu *Forši niste znali* (<http://forsinisteznali.blogger.index.hr/default.aspx>) koji je nastao prema rubrici kratkih crtica o manje poznatim zanimljivostima u nedjeljnom prilogu *Glasa Istre* (prvi je prilog objavljen 15. srpnja 2009.), a pišu ga Zvezdan Strahinja, Goran Prodan (urednik) i Davor Šišović.

Svršetak

IZVORI

- [1] Buršič Matijašič, K.: *Bale i keramički materijal iz palače Soardo-Bembo (istraživanje)*, *Opuscula archaeologica*, 34 (2010) 1., str. 7-35
- [2] Marušić, B.: *Doprinos poznavanju povijesno-umjetničkih spomenika kaštela Bale u južnoj Istri*, *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (1983) 13., str. 81-104
- [3] Matejčić, I.: *Tri priloga za prof. Petriciolija. O izvornom izgledu, stilu i dataciji bivše crkve Sv. Marije u Balama*, *Petriciolijev zbornik II.*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (1996), 36., str. 133-139

- [4] Foscan L.: *I castelli medioevali dell'Istria*, Edizioni Italo Svevo, Trst, 1992.
- [5] Ivetić, E. (ured.): *Istra kroz vrijeme – Pregled povijesti Istre s osvrtom na grad Rijeku*, Centar za povijesna istraživanja, Rovinj, 2009.
- [6] Šonje, A.: *Crkvena arhitektura zapadne Istre*, Kršćanska sadašnjost i IKD Juraj Dobrila, Zagreb-Pazin, 1982.
- [7] Šonje, A.: *Romanička bazilika sv. Marije u Vrsaru*, Zbornik Poreštine, Poreč, 1971.
- [8] Marušić, B.: *Istra u ranom srednjem vijeku*, Arheološki muzej Istre, Pula, 1960.
- [9] Ivetić, J.: *Korijeni istarskih gradova*, Josip Turčinović d.o.o., Pazin, 2002.
- [10] Prelog, M.: *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, udruženi izdavači, Zagreb, 1986.
- [11] Prelog, M.: *Poreč, grad i spomenici*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2007.
- [12] Jurković, M.: *Novigrad istarski između 7. i 12. st.*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1996.
- [13] Jurković, M., Matejčić, I., Zihnerl, J.: *The Novigrad Lapirarium Museum – Das Novigrader Lapidarium*, Muzej – Museo Lapidarium, Novigrad, 2006.
- [14] Bolšec Ferri, N.: *Umag – Trg slobode*, Hrvatski arheološki godišnjak (2005), 2., str. 248-250
- [15] Miotić, I.: *Sipar – potonuli antički grad*, Istarska Danica (2004), str. 199-203

FORTIFIED TOWNS ALONG THE WEST COAST OF ISTRIA

Settlements in the vicinity of or along the west coast of Istria are presented at the end of the series on Istrian castelli. The first one among them is the town of Bale, the best fortified town of the former cordon of forts that used to defend littoral towns on the west coast. The article continues by presenting other fortified towns such as Rovinj, Vrsar, Poreč, Novigrad and Umag, with their main features and landmarks. It is interesting to note that many of these towns had initially been formed on near-shore islands, but once the danger from sea was over, they were connected to the mainland by land reclamation.

Some forts such as Turnina and Sipar, destroyed in the past but never reconstructed, are also presented. In the final part of the article, it is concluded that such a multitude of fortresses is an indication that Istria has been a well populated zone ever since prehistoric times, and that any region in Croatia or Europe would have difficulties to match such opulence in the sphere of fortifications and sacral heritage. In addition, thanks to the fact that some of these fortifications have never been conquered or demolished, they are highly suitable for studying ancient fortification building practices.